

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Галина БУРЛАКА
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 11

Серія

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ ТВОРИ

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (15 УКР)
Г91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Галина БУРЛАКА

Автори передмов: Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Галина БУРЛАКА

Автор коментарів: Галина БУРЛАКА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2008
- © Жулинський М., Бурлака Г., передмови, 2008
- © Бурлака Г., коментарі, 2008
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2008

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ

НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА

Наталія Кобринська, — безперечно, одна з визначніших та інтересніших фігур в нашій письменстві та взагалі культурнім житті. Розпочата цього року “Українсько-руською видавничою спілкою” збірка її писань¹ дасть спромогу нашій публіці оглянути в цілості її літературний доробок та ближче познайомитися з її літературною фізіономією, а zarazом дає нагоду схарактеризувати її літературну діяльність на сторонах нашої часописі.

Її біографія була вже широко оповіджена пок[ійним] проф[есором] Огоновським на підставі автобіографічних записок авторки², тож я тут пригадаю тільки дещо, що кидає світло на її літературну діяльність, головню з огляду на тих наших читачів, що згадані біографії Огоновського не можуть мати в руках.

Н.Кобринська родилася 1855 р. в родині Озаркевичів, дуже визначній у культурнім житті Галичини цього століття*. Свої молодечі роки прожила вона в глухій провінціоноальнім кути; освіта її була домашня — в домі її батька-священника. Дуже рано розвинулася в ній любов до читання, що зродило в ній певні духові й артистичні інтереси; між іншим дуже рано заінтересувало дівчину становище жінки в родині й суспільності. Вийшовши дуже молодо й дуже щасливо за священника, чоловіка інтелігентного, з сильно розвиненою артистичною вдачею, п. Кобринська далі віддавалася читанню, літературним інтересам, жіночому питанню. Сі заняття могли б так і зістатися в границях її особистих інтересів, в кругах теорії, але тяжка катастрофа вивела молоду жінку за тісні межі родинного життя: на початку 1882 р. умер її чоловік, вона лишилася бездітною вдовою і тяжко пририта сим нещастям, вернулася в дім свого батька. Подорож до Відня, де вона познайомилася з членами поступового укр[аїнсько]-руського товариства “Січ”*, що тоді стояло в найвищій фазі свого розвою, вказала їй нові цілі діяльності. Один із січовиків заохотив п. Кобринську до літературної роботи, і вона під впливом його спробувала своїх сил. Так явилася перше оповідання “Шуминська” (в новім виданні назване трохи менше щасливо “Дух часу”); при кінці 1883 р., відчитане в “Січі” без імені авторки, воно було дуже прихильно оцінене січовиками, і се заохотило п. Кобринську до дальшої літературної праці: кілька місяців пізніше пише вона свою другу повість — “Задля кусника хліба”*, прийняту також з великим ентузіазмом, далі — “Судію”, “Янову”.

¹Перша книжечка сеї збірки вийшла минувшим літом як шоста книжка “Бібліотеки укр[аїнсько]-руської видавничої спілки” під титулом: “Дух часу”; вона містить отсі оповідання: “Дух часу”, “Судія”, “Виборець”, “Задля кусника хліба” (ст. 123, ціна без оправи 60 кр., в оправи 80 кр.); безперечно, се одна з найбільш інтересних книжечок у сьогорічній серії “Бібліотеки”.

²Історія літератури руської, т. III, С. 1264–1278.

Заразом, увійшовши ближче в радикальний рух серед тодішньої молоді, п. Кобринська починає заходи коло того, аби перевести свої гадки про жіночу емансипацію в життя. 1884 р. вона закладає в Станіславові жіноче товариство, наразі з дуже скромною метою — піднести рівень інтелігенції суспільності і в першій лінії самого жіноцтва дорогою літератури; взагалі на літературу п. Кобринська завсіди поклала великі надії в жіночій питанні. Але хоч і які скромні були задачі сеї жіночої роботи, вони будили недовір'я і страх серед загального тодішнього перестрашу перед поступовими ідеями, що пробивали собі дорогу в суспільність. Станіславівське товариство не пішло, і на поч. 1888 р. сама Кобринська, зазнавши багато прикростей в сім товаристві, виступила з нього, коли товаришки призначені на книжки гроші повернули на закупу чаші для єп[ископа] Пелеша.

Наталія Кобринська

Се розчарування, одначе, не відібрало енергії у п. Кобринської; вона не покидає роботи коло піддвиження жіноцтва дорогою літератури й організації. 1887 р. видає вона разом з п. Косачевою* жіночий альманах “Перший вінок”, зложений із самих жіночих праць — публіцистичних і белетристичних. По тім пішли три випуски “Нашої долі”, що вийшли в р. 1893, 1895 і 1896, заходом уже самої п. Кобринської, з таким же белетристично-публіцистичним змістом, але так, що публіцистика все більше виходила на перший план; сама п. Кобринська подавала тут програмові статті про жіночий рух, огляди його та критично-літературні статті, з особливим оглядом на становище жінки. В жіночій руху її інтересує боротьба за політичні права, а особливо — економічна самостійність; сю остатню уважає вона

актуальним питанням жіночої справи в Галичині, натомість питання вільного шлюбного життя, вільної любові і т. ін. вважає вона передчасним, поки жінка не здобула собі економічної самостійності, кінцем, а не початком емансипації жінки. В тім напрямі розвивається й її організаційна діяльність: 1890 р. з її ініціативи галицькі русинки вносять до Державної ради петицію про дозвіл жінкам вступати на університети; 1891 р. вона скликає жіноче віче в Стрию, і звідти виходить петиція про допущення жінок на університети та про заснування бодай одної жіночої гімназії. В “Нашій долі” п. К[обринська] популяризує справу спільних кухонь та охоронок (дневних приютів), що були б не тільки корисними для дітей, але давали б певне заняття й самотнім жінкам, і т. ін.

Треба признати, що ці заходи п. Кобринської коло жіночого питання не викликали більшого, масового руху серед галицького жіноцтва; хоч потреба більшого забезпечення жіноцтва відчувається дуже сильно, але ґрунт поки що дуже слабкий для якогось сильнішого руху. Причини того, як вони мені представляються, я мав нагоду вказати, рецензуючи останній випуск “Нашої долі”* (“Записки”, т. XVII). При слабкій фабричній організації нема підвалини для організації жіночої робітничої верстви; руська інтелігенція донедавна складалася з самого священства, а тут примусова рання женячка забезпечувала переважній масі дівчат замужество, і се ослабляло економічний стимул до емансипації; матеріальне ж убожество не давало розвинути культурним потребам. Коли до сього додати консерватизм і духову заскорузлість старших поколінь (що в тім ішли за польською суспільністю — своєю культурною проводиркою), то не можна дивуватися, що заходи п. Кобринської знайшли в суспільності не тільки байдужність, а й глум та ворожнечу. Навіть і в тих радикальних кругах, з котрими хотіла йти разом п. Кобринська, її феміністичні ідеї стрічали не у всіх співчуття: декому вони здавалися маловажними і навіть смішними забаганками поруч тих загальніших справ, що стояли на дневнім порядку. Але ся діяльність п. Кобринської не минула безслідно й безхосенно: вона загрила численні одиниці з-поміж жіноцтва до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публічної й письменської діяльності й мала безперечно свій уділ в тім загальнім культурнім поступі, що починається в Галичині виразно з кінцем 80-х рр.

Се заінтересування жіночою емансипацією та заходи коло неї значно відтягали п. Кобринську від літературної роботи, не давали сконцентруватися її інтересам коло чисто літературних питань. З другого боку, її емансипаційна діяльність, її союз з радикальними напрямками будили недовір'я або й ворожнечу й до її белетристичної діяльності не тільки у тих прихильників добрих старих часів, для котрих п. Кобринська була одним із неспокійних духів, що перешкоджали їм висиплятися серед галицьких злиднів, але й у людей, що стояли ближче літератури, але не симпатизували з радикальними напрямками — хоч самі белетристичні її твори, по самому свому реальному,

інтуїтивному характеру далекі від агітації, як побачимо, не могли для такого недовір'я подати підстави. Хто не знав би такого підкладу сих відносин суспільності й літератури до п. Кобринської, не повірив би, що, напр., її оповідання “Шуминська”, котре з такою симпатією малює перед нами попадю з “добрих старих часів”, викликало закиди, що Кобринська в ній представляє “бувальщину трохи не ідіотичною”, а й неб[іжчик] Огоновський у своїм огляді писань Кобринської признавав, що в сім оповіданні вона “заявила справжні думки радикальні”... (с. 1281). Тим пояснюється, що белетристичні писання п. Кобринської ставали якимсь бойовим окликом (до чого зовсім не надавалися), і коли викликали ентузіастичні признання у нечисленних її прихильників, то не найшли собі такої популярності, на яку давала їм право їх чисто літературна вартість*. Хоч деякі з них знаходили признання, популярність у ширших кругах, то все-таки загалом узявши, її белетристична діяльність не вийшла з якогось сектярського освітлення, котре їй зовсім не належить.

Зайнята буденними, домашніми справами, відтягана своєю емансипаційною діяльністю, п. Кобринська, як я сказав, не могла вповні віддатися літературним інтересам; до того — будши талантом більше інтуїтивним, ніж рефлексивним, творить вона під свіжим вражінням, а не з плану, уложеного в голові; тому її літературний багаж, а спеціально белетристичний, невеликий, а й белетристична робота не визначається якимсь правильним, постійним темпом.

Її белетристичні праці йдуть у такім порядку¹:

При кінці 1883 р. написана “Шуминська” — надр[уковано] 1887 р., в “Першій вінку”; польський переклад в “Dziennik-u roznański-m”*.

1884 р. “Задля кусника хліба” — надр[уковано] 1884 р. в “Зорі”*.

1885 р. “Судія” — надр[уковано] 1887 р.*, “Перший вінок”; чеський переклад в часоп[исі] “Květy”.

1885 р. “Як стара Янова їхала залізницею від Коломиї до Бурштина” — “Зоря”, 1886, [№ 12, С. 197–200].

Коло 1889 р. “Виборець” — “Зоря”, 1891*, російський переклад в часоп[исі] “Русское богатство”.

1890 — “Жидівська дитина”, в сій книжці “Літ[ературно]-наук[ового] вістника” [с. 4–17].

“Ядзя і Катруся” — перший начерк зроблений в 1890 р. для польського альманаху “Dla głodnych”, перероблено в 1891–1892 рр. і надрук[овано] в “Зорі” 1893 р.*

1892 — “Перша учителька” (недруковане)*.

1892 — “Liebesahnung” (недруковане)*.

¹ Дати написання подала мені ласкаво авторка*, але для декотрих повістей не могла знайти ближчої дати.

- 1893 — “Св. Миколай” — “Буковина”, 1899*.
 1893 — “Відьма” — “Народ”, 1894 (авторка тепер змінила назву на “Судільниці”)*.
 1894 — “Перехитрили”.
 — “Крижмо” (обидві недрук[овані])*.
 1895 — “Душа”* — “Л[ітературно]-н[ауковий] вістник”, 1898.
 1897 — “Рожа” — там же, 1899, [кн. 7, С. 6–17].
 1898 — “Чортище” — в збірнику на ювілей д-ра Франка* “Привіт”, 1898, під тит[улом] “Чудовище”.
 1898 — “Весна”.
 — “Осінь” (обидві недрук[овані])*.
 1899 — “Омен” — “Буковина”, 1899, [№ 85, С. 1–2].
 — “Блудний метеор” — там же, 1899, [№ 84, С. 2–3].
- Публіцистичні й критичні писання:
 “Відчит на першій загальній збірці руських жінок у Станіславові” — надр[уковано] в “Ділі”, 1884, [№ 148, 1885, № 4].
 1887 р. надр[уковано] в жіночій альманаху “Перший вінок”*:
 “Жіночий рух в новіших часах”.
 “Руське жіноцтво в Галичині”.
 “Замужна жінка середньої верстви”.
 “Про первісну ціль Товариства руських жінок у Станіславові”.
 “Родина Бухгольців”, критика* — “Товариш”, 1888.
 Відповідь на критику* “Жіночого альманаху” (д. Цеглинського) — 1888.
 Петиція до ради державної про вступ жінкам до університету* — “Діло”, 1890.
 Критика на повість М.Шеліги* в альм[анаху] “Dla głodnych”, 1890.
 Відозва до всіх жінок без різниці народності і віри, аби лучилися в справі жіночій — з віча в Стрию, 1891; сю відозву не помістили ні руські, ні польські часописі.
- Реферат на польським жіночій вічі у Львові — “Народ”, 1892 [№ 9, 11–12].
 Відозва до галицького руського жіноцтва, літографована, 1892.
 В “Нашій долі” надруковано* — вип. I, 1893:
 Жіноча справа в Галичині [с. 1–35].
 Літературні замітки.
 Промова на ювілей Драгоманова* — в виданні Павлика “М.П. Драгоманов”, 1896.
 В “Нашій долі”, [вип.] II, 1895:
 1) Стремління жіночого руху [с. 3–17].
 2) Рух жіночих товариств*.
 3) Слівце про перший випуск “Нашої долі” [с. 97–106].
 В III вип., 1896*:

1) Стремління жіночого руху [с. 3—16].

2) Фейлетон.

3) Відозва в справі охоронок.

Промова на ювілеї Франка* — 1898, “Л[ітературно]-н[ауковий] вістник”.

Промова в академії під час ювілею Котляревського* — “Діло”, 1898 (переложена на чеську мову в “Ženský Svět”).

В нашій статті ми обговоримо ближче лише белетристичні писання п. Кобринської, і то тільки друковані; все інше інтересує нас лише остільки, оскільки може служити для пояснення белетристичної творчості авторки¹.

Перші белетристичні писання п. Кобринської мають характер образків реального життя, з сильно зазначеним соціальним характером. Сюди належать із друкованих: “Шуминська”, “Задля кусника хліба”, “Судія”, “Стара Янова”, “Виборець”, “Жидівська дитина”, “Ядзя й Катруся”; кілька образків того ж характеру зісталися ненадрукованими й мають появитися в “Бібліотеці укр[аїнсько]-руської видавничої спілки”*.

“Шуминську” написала п. Кобринська, коли один із січовиків порадив їй писати “про те, що говорите, і так, як говорите”. Розмова між ними йшла про становище матері в родині і п. Кобринська задумала змалювати його в образку. Вона вибрала собі для того найпростішу й найлегшу форму — форму спогадів старенької руської типової попаді: старенька пані Шуминська плете панчошу пополудні і в її спогадах переходять образи її родинного життя — зрештою, які спогади, окрім родинних, могло дати їй життя? В сім її житті осередком і змістом були діти — коло них оберталися надії й мрії, що життя чимсь нагородить усі прикrostі сього тяжкого, безпросвітнього побуту. “Будущина дітей була для неї цілим світом, одною думкою, одним бажанням; але тота будущина, про котру часто думала, не була для неї нічим загадочним і недосяжним, а протинно, вона представляла собі все ясно, як ясні й обдумані були її плани: вона хотіла, щоби всі її сини були попами, а доньки попадями, та щоби всі добре та в достатках жили”. І от сі мрії її розбиває “дух часу”; він об’явився вже на старшій доньці, що воліла йти з любові за мужичого сина і чекати кілька років, поки він стане священиком, ніж відразу йти за жениха поповича, отже, чоловіка свого круга. Старший син, що ще бувши малим хлопцем, дав доказ свого незвичайного розуму, сказавши своїй няньці сховати шнурочок, аби мала чим зав’язати міх калачів, що дасть їй, як стане “ксьондзом”², — сей син не схотів бути “ксьондзом”, а пішов на “цивіля”. Друга донька не схотіла вже йти за священика, а за “цивіля”,

¹ При тім я буду користати з деяких матеріалів, переданих мені авторкою, особливо автобіографічною запискою (недрукованою) про її писання першого періоду*.

² В Галичині й уніатські священики часто зуться з-польська ксьондзами.

і пропадала за книжками. Наймолодший син пішов “на права”, та страхав батьків розмовами з товаришами про “нарід, рівність, свободу” і такі інші страхи. Нарешті внучка — сирітка, що лишилася від старшої доньки останньою потіхою старої попаді, оголомшила її одного красною дня заявою, що вона хотіла б учитися, аби мати власний хліб і бути учителькою!..

Критик сього оповідання проф. Цеглинський*, як я вже згадував, закинув був п. Кобринській, що в її оповіданні прояви “духу часу” занадто мало мають позитивного, занадто слабкі, а тим часом супроти нього старше покоління представлено “трохи не ідіотичним” — авторка не має симпатії до “бувальщини”, котру б повинна мати. Таке становище критики було чистим непорозумінням: весь букет сього оповідання і лежить в тім, що такі про око незначні зміни, мінімальні прояви бажання зійти з утертих стежок, вийти з віками законсервованих поглядів сим поглядам здавалися чимсь незвичайним, революційним... Скільки я встиг познайомитись з галицьким життям, сі старосвітські погляди, сі добрі старі часи змальовані авторкою незвичайно вірно; зрештою, — правдою дише з самого оповідання, з сих незвичайно характерних деталей, розкиданих по дорозі, при тім — змальовані з незвичайним теплом, з незвичайною симпатією до сеї самої “бувальщини”, а разом без усякої ідеалізації, без усяких сентиментальних зітхань по добрих старих часах. Виріши сама в попівській родині, в попівських кругах, будши сама попадянкою “з діда-прадіда”, п. Кобринська занадто добре знала сю бувальщину, щоб виступити против неї суворим суддею, хоч сама вона стояла по стороні тих молодих, того “духа часу”. І се, власне, дало їй спромогу знайти відповідний Standpunkt [вихідний момент] для свого рисунка. На сю стареньку попаді, повну любові й пожертвування, що ціле життя жила для своїх дітей, що навіть їх новаторським змаганням у своїй доброті не могла стати в активній опозиції, було б смішно кидатися з гострими інвективами. Легкий гумор, з котрим авторка описує старе життя, й те тепло, що оповиває ціле її оповідання, надають йому особливий чар і красу. Скомпоноване воно теж дуже гарно: вибравши форму рефлексій, авторка не могла заглиблюватися в фабулу і дійсно вміла перейти цілу історію легкими штрихами, малюючи цілу ситуацію одною сценкою, характеризуючи зручно змальованим деталем; подекуди воно виходить навіть залежно (напр., історія другої доньки тільки розпочата й недокінчена), але завдяки сьому композиція видержана від початку до кінця. Перше оповідання п. Кобринської лишилося одним із найліпших як щодо змісту, так і артистичного викінчення.

Оповідання “Задля кусника хліба” служить продовженням і доповненням “Пані Шуминської”, розробляючи далі тему про становище жінки (жінчини) в тім попівським стані — “найкращім” в поглядах п. Шуминської й усіх прихильників добрих старих часів. Коли в першій оповіданні воно виступило оповите легким гумором і теплом ремінісценцій, у сім другім п. Кобринська розвинула його в цілій неприкрашеній наготі, в усій страшній немилосерд-

ності. Вихідним моментом для авторки, а разом і провідною гадкою було представити тяжку кривду дівчини, котру матеріальна нужда позбавляє найбільшого щастя — любити й бути любленою, та змушує виходити заміж за нелюба “задля кусника хліба”. Але авторка дала більше — вона змалювала пониження, в яким взагалі поневіряються найліпші почуття зарівно у жінок, як і у чоловіків під впливом нужди, економічної залежності. Се справдешня студія галицької нужди, яка панувала в галицькій “бувальщині” й панує досі. Д[окто]р Франко під безпосереднім вражінням [від] сього оповідання назвав його “штукою, якої досі не видала галицька література” (Огоновський, С. 1290)*; оповідання дійсно при своїй безпретензійності робить глибоке вражіння, і не диво, що галицькі попадянки читали сю повість з слізьми, і вона взагалі серед жіноцтва мала незвичайний успіх.

Священик умирає, полишаючи зовсім незабезпеченою велику родину. Приходиться кинути приходство і знайти собі якесь пристановище. В своїх оправданих претензіях на ріжні відшкодування родина стрічається з неохотою та й ворожнечою громади. Всі сили й засоби вкладаються в те, аби довести до пуття синів, доньки зістаються зовсім на Божу ласку — без освіти, без усякої безпеки. Одна вмирає серед надмірної праці, друга — Галя виростає безпосажною панною. Одинокий вихід — зловити десь жениха на принаду своєї краси. Але звичайний галицький жених — укінчений богослов, сам голий, шукає за жінкою бодай трошки гроша, щоб сплатити довги і розпочати чимсь господарство; перед сим примовкають звичайно всякі симпатії. Знаходиться жених, котрому подобається й Галя, але все розбивається на тім, що йому треба бодай 600 гульд[енів], а тих грошей не може йому зібрати Галя родина. Зістається перспектива — або зістатися “старою панною”, або вийти за учителя, що її любить і лицяється від довшого часу, — але він не подобається Галі та й вийти за нього — се значить розпочати наново бідацьке життя¹. Помочі нізвідки; брати, на котрих все ложилося, мають свою родину, свою біду. Навколо все зайнято своїми матримоніальними клопатами, і гарна дівчина, що може завертати голови, а не має посагу, — немилый гість. І от нарешті Галя не бачить іншого виходу, як іти за учителя, “задля кусника хліба”, в самім тіснім значінні того слова.

Оповідання збудовано незвичайно просто, нема в нім якоїсь кульмінаційної точки, якоїсь інтриги, воно тече рівно й навіть потроха монотонно, але глибока правда, житненність оповідання надає йому інтерес. Незвичайно важно, що при тім авторка знову ніде не допустила ідеалізації ані сентименталізму; її Галя — зовсім звичайна дівчина, що не криється зі своєю задачею — знайти жениха, не вилазить на п’єдестал гордої пихи для життя, не цурається певної, щоправда, досить безневинної кокетерії. Пок[ійного] Огоновського, власне, вразив сей брак всякої ідеалізації: “Характеристика

¹Матеріальне становище галицьких народних учителів дуже лихе.

Галі не може вважатися вдоволяючою”, — писав він. «Вже ж не може нам подобатися вдача дівчини, у котрої “кокетство було тяжким трудом, тяжкою боротьбою о існування”¹. Она гордує добрягою Антоном² задля того, що він їй не рівня, а між тим жалує она, що мати не перебрала її за просту дівчину, що не посилала її в поле й на танець»... На мій погляд, власне се було заслугою авторки, що вона жадала для Галі співчуття від читача не в ім’я її якихось надзвичайних чеснот, а в ім’я того, що вона людина й має людські вимоги. Я бачив би маленьку хибу в тім, що авторка, оповідаючи про рішення Галі вийти за учителя, кладе головний натиск на те, що се шлюб без любові і каже Галі пригадувати образ щасливого шлюбу, що колись вразив її на виставі (з автобіографічних записок п. Кобринської знаю, що такий власне образ піддав їй тему сього оповідання); ці рефлексії приходять тут запізно. Скільки я розумію оповідання, для Галі справа заможества давно вже зійшла на чисто матеріальний ґрунт: оповідаючи перед тим, чому Галя не хотіла йти за учителя, авторка підносить головню економічний мотив: для Галі, мовляв, се значило “не зазнати вже ніколи поліпшення матеріальних обставин”... Оповідати про сватання до Галі богослова, що не міг женитися через тих 600 гульд[енів], авторка знов ані словом не натякає, що Галя охотилася йти за нього з любові. Тому то її рефлексії при виході за учителя про брак любові здаються мені на сім місці припізненими.

Можна б ще закинути, що подекуди авторка вкладає Галі в уста свої власні гадки; напр., діставши лист від богослова з повідомленням, що він не може женитися з нею, Галя думає: “Говорить, що не міг би дивитися на любу людину, котрої долі не може забезпечити відповідно, а лишає тому людину саму собі — най пропадає! О висока логіка мужчини, до котрої не може піднятися жіночий розум”!.. Думаю, авторка признасть мені, що сими словами не могла думати Галя.

В першій виданні авторка дала була при кінці моральну науку того оповідання на тему потреби вищої освіти для жінок з економічного становища; в новій виданні* ся наука опущена, й добре: вона остільки виразно висловлена цілим образом, намальованим авторкою, що не було потреби її підписувати.

Дрібні замітки, які я підніс отсе, не перешкоджають мені признати се оповідання, з огляду на його високу реальність і життєвість, багатство змісту й знову — відповідне освітлення рисунка, за одно з найліпших між писаннями п. Кобринської і за визначний утвір нашої літератури взагалі.

В сих двох оповіданнях п. Кобринська оберталася в рамках попівського життя, так добре їй звісного. В оповіданні “Судія” ввійшла вона в круги менше їй звісні — в життя урядничої верстви. Мусила писати не тільки з обсервації, але доробляти комбінацією, і се було, думаю, причиною, що се

¹ Слова повісті.

² Учителем.

оповідання вийшло слабше від двох попередніх; я принаймні мушу його поставити значно нижче.

В автобіографічних записках авторка оповідає, що поводом до написання цього оповідання був такий конкретний факт: в кружку знайомих авторки нападали на одного судію, чоловіка не безгрішного, але здібного і, на її погляд, багато вартнішого, ніж ті, що нападали на нього; вона пробувала боронити його, але стрітила сміх, докори; роздразнена тим, вона списала свої гадки на сю тему, і так з'явилося оповідання. Форма його подібна до “Шуминської”, — зрештою, теми обидвох оповідань з'явилися у авторки подібно. Старий судія сидить самотньо перед огнем, і перед ним переходять спогади його життя. Був він колись запаленим русином, ідейним молодиком, з ідеальними замірами й вимогами від життя. Але він пішов у судову службу, оженився, пішли діти; хотів бути чесним, не кривдити бідних, то ж не мав ласки у багатих і сильних; його полишали при авансах; платні не ставало на життя, довги зростали; жінка, журячися долею дітей, не годилася з чесністю чоловіка; недатки й журба підривали її здоров'я. І от прийшов час, коли чесність судії не витримала перед дилемою: спроневеритись, але вирвати жінку з пащеки смерті, післявши на курацію, або зістатися чесним — і безсилим свідком смерті своєї жінки, котрій він не зміг дати щастя-долі, — і він пошахрував одну сиротинську справу. І от судія сидить і міркує, як то він “колись гордий противник всякої кривди — тепер низько клонив перед нею голову; сміло стоячий під прапором ідей — тепер відцурався їх, бо вони вводили його в супереку з обставинами доби; захитник бідних — жив їх кривдою. Жаль стиснув його серце, бо чув, що коли б йому й вернулися молоді літа з давніми бажаннями й любов'ю до всього, що велике й красне, а він мусив би переходити ті самі дороги життя, то жив би, як жив, — і зістав би тим самим, чим є тепер”...

Отже, спогади й рефлексії, як у “Шуминській”. Але там сі спогади були заповнені прекрасно вивершеними образками, в “Судії” переважає сухе оповідання, декламація, а й образи, вплетені в них, зроблені сухо, так само й ті візії, які переходять перед очима судії. Оповідання через те випало мало інтересне, вимагає напруження уваги, тим більше, що написане не досить прозоро; признаюсь, що декотрі його частини при першому читанні зісталися для мене неясними (напр., в розділі: “Життя поплило...” я не міг спочатку зрозуміти, про кого говориться — чи про судію, чи про його приятеля). Полишилася неясною дуже важна для оцінки характеру героя обставина: чи його проступок в тій сиротинській справі зістався самотнім, чи був тільки першим в ряді подібних. З протиставлення судії і його приятеля читач ледве чи набере вражіння, що судія був значно ліпший від того приятеля, як того хоче авторка; ради того приятеля против женячки зовсім не були такі огидні, як то собі міркує судія, а з ним, мабуть, і авторка. Переконавання судії, що він і наново розпочавши життя, однаково зробив би те саме свинство, може свідчити тільки некорисно — про ослаблення його етичної вразливості, бо такого

фаталізму ніяк не можна признати в дійсності. Взагалі ця тема, гуманна сама в собі, в галицьких обставинах, при звісній поблажливості і властей, і міродайної суспільності для службових надужитъ, здається мені нещасливо вибраною. Через те все я зачисляю “Судію” до слабших праць п. Кобринської.

“Як стара Янова їхала залізницею” — се записане з уст старої маломіщанки оповідання про пригоди в її подорожі до сина, з вступною заміткою авторки. Оповідання представляє темноту й безрадність такої міщанки з глухого кута супроти нової цивілізації, але нічого особливо характерного в собі не має, дуже примітивне і взагалі маловартне. Противно, маленьке оповідання “Жидівська дитина”, що подаємо в сій книжці, визначається характерністю, прекрасною обсервацією жидівського життя й легким, симпатичним гумором.

В “Виборці” й “Ядзі й Катрусі” п. Кобринська глибоко входить в життя селянське, як в перших своїх оповіданнях в життя галицької інтелігенції.

В “Виборці” вона дає образ розбудження політичної свідомості в душі сучасного галицького селянина. Вона виводить звичайного селянина, без освіти, що політикою ніколи не інтересувався; заінтересований агітацією священника, він іде з цікавості на правибори, несподівано попадає на виборця*, бо люди вибирали кандидатів з-поміж себе на жеребки — сірничками¹; вибраний так несподівано, він стає предметом запобігань для обох сільських партій — руської, репрезентованої священником, і польської, репрезентованої війтом; йому дають навіть десятку за голос від кандидата поляка; але він не може зорієнтуватися й не хоче піддатися ані тим, ані сим. Аж в день виборів виборчий рух зачіпає його темперамент, він іде за русинами, кидає прилюдно дану йому десятку й стає героєм дня; його ім'я іде в газети.

“Та не лиш його ім'я виринуло з тихого закутка, але в його душі зайшла також зміна: він ніби прочув, провидів. Він пізнав, що та земля, по котрій він ходить... ті зелені ниви, гори, долини — одна велика Руська земля, а він її правий властитель, корінний газда, він мав про неї дбати, упоминатися о її права!”

Але серед сеї повені гадок, що налізули несподівано на нього, серед сих прищиплених йому останніми подіями свіжих національних переконань підіймається його питоменний мужицький скептицизм — чи той „пан зі Львова”, котрого він вибирав, обітре кривавий піт з мужицького чола?

“Не знаю!” — відповідає він собі в роздумі.

Скомплікований психологічний процес в душі селянина відчутий вірно, переведений прегарно; образки сільського життя під час виборів змальовані теж прекрасно; знову вдаряє вірний тон — брак усякої ідеалізації, всяких котурнів в такій власне спокусливій для всякої ідеалізації і котурнування сфері, як національна боротьба. Цілість скомпонована дуже зручно, обро-

¹ В автобіографічних записках своїх п. Кобринська каже, що якраз ця сцена виборів сірничками, оповіджена їй, піддала їй першу гадку сього оповідання.

блена артистично. Я рішучо вважаю сей образок за найліпший з написаного п. Кобринською, а zarazом — одним із шедеврів нашого письменства.

“Ядзя і Катруся” — се найбільша повість п. Кобринської. Вона містить дві паралельні історії двох дівчат з одного села: панської дитини Ядзі (Ядвіги) й селянської — Катрусі; зв’язані вони тим, що Катрусина мама була нянькою маленької панночки, а сама вона пізніше була її товаришкою, з дуже сумним закінченням сеї ролі — карою на тілі, а потім предметом панської філантропії Ядзі. Історія панни обертається коло того, що вона виростає з одинокою метою й призначенням у житті — вийти заміж, сохне і в’яне, не можучи діждатися “відповідної партії”, бо має малий посаг, забуває час у філантропійних розривках, та нарешті виходить за браком ліпшого за якогось збомбардованого панича — посесорика; се випещена дитина, пасивний, замкнений в собі характер. Катруся виростає сиротою в наймах й стає веселою, резолютною дівчиною, ходить на заробітки на тютюн до Буковини, де викликає фурори серед тютюнної публіки, але вмє при тім оборонити себе; подружившись з закоханим в ній бідним парубком, стає трудящою газдинею, але смерть чоловіка підриває її плани, й вона, роздавши дітей між люди, пускається знову на заробітки.

Авторка хотіла, як видно, дати два контрасти: оскільки життя панни пройшло безбарвно, порожньо, остільки багате рухом, життям, горем і радістю, боротьбою життя селянки; оскільки пасивна і бездарна панна, остільки самостійна селянка, що ні на кого не числить і сама собі радить. Друге — се відносини панського двора і села — глибока провалина, брак всякого обопільного розуміння, що лежить між ними. Але в повісті двір і село стикаються досить рідко, і кожда з сих історій розвивається самостійно. Сей слабкий зв’язок двох паралельних історій я уважав би за головну хибу композиції; є деякі й дрібніші, — напр., подорож жида-фактора за робітниками до села, сама по собі гарненька, тут безпотрібно перериває оповідання і в інтересах композиції мусила б бути опущена; кінець якийсь не вироблений, наче урваний. Друге — що з двох історій панська випала трохи блідо: хоч описана вона з знанням і вірністю, але се така вже досить оклепана історія, що авторка не багато могла сказати нового; особливо тратить вона в порівнянні з колоритним, сильним оповіданням про Катрусю; авторка показала й тут прекрасне знання сільського життя і дала загальний прекрасний образ його, не кажучи про поодинокі ефектовні образки подорожі на заробітки, життя тютюників і т. ін.

1892—1893 рр. принесли перелом у белетристичній творчості п. Кобринської; її починають менше інтересувати теми суспільного життя, натомість притягає до себе сфера фантазії та тих невиразних душевних почувань, що з’являються у чоловіка на границі життя реального, сенсуального і світу віри й фантазії. Так появляються її казки на фантастичні теми народних

переказів і психологічні образки тих спеціальних душевних почувань. Хоть і тут авторка не перестає бути реалісткою в рисунку, в манері, але теми вона, як бачимо, бере вже з-поза границь того, що ми в щоденній мові звемо реальним.

Казок своїх досі надрукувала п. Кобринська три: “Відьма”, “Чортище” і “Рожа”; дві лишилися недруковані (“Перехитрили”, “Крижма”). Про них в листі до мене вона пише*:

«Перше, що вражало мене в наших народних казках, то “Wahrheit und Dichtung” [правда і вимисел] в цілім значінні того слова. Не раз буває, що сама основа фантастична, а всі описі, характеристика людей вражають реалізмом, часом противно (але то рідкість). Одначе завсіди побіч світу змислового, доступного з’являється світ інший, неясний, незрозумілий, якби надприродний, котрий в уяві простолюдина нерозлучно в’яжеться з світом реальним. Хмарка, що заступає місяць, сніг, що зсувається зо стріхи, — то судильниці, що проповідують долю чоловіка; самітний в полі корч рожі — то заклята дівчина; вихор — то чорт показується чоловікові. Всюди якісь невидимі сили, з котрими чоловік входить у близький контакт. “З того світу уяви” — такий заголовок хочу дати моїм казкам. Першою з них появилася в друку “Відьма” (що хочу перезвати на “Судильниці”); тут застановила мене віра нашого народу в фаталізм, убраний в поетичну форму птахів. В “Чортищі” виходить знов вельми цікавий погляд на талант, що походить від чорта в виді горівки. “Рожа” — то дівчина, покарана за пиху, за те, що хлопців не любила, а лиш дурила (кокетство); її вибавляє вища загальна любов. В описах природи старалась я про якнайбільшу гармонію. В “Рожі”, напр., зірда — то сільська дівчина, що вийшла за ворота і виглядає милого і т. ін.».

В казках п. Кобринської дійсно бачимо сполучення “Wahrheit und Dichtung”, як вона каже, себто елементів реалістичних і фантастичних, а також сполучення творчості самої авторки з етнографічним матеріалом. Так, напр., в казці “Рожа”, звісній нашим читачам*, уся перша половина має характер зовсім реальний: се сільський образок, зроблений самою авторкою зовсім реалістично і самостійно, аж потім починається фантастика народного оповідання, і власне я б добачав хибу сеї казки у тім, що ці реалістичні часті не зливаються у якусь гармонійну цілість з фантастичними, як то воно буває в оригінальних народних переказах. І в ній, і в “Чортищі”, де реальні образки не відрізняються так виразно від фантастичних елементів, ми не знаходимо тої безпосередності, наївного світогляду, що надає інтерес народному оповіданню. Найліпше з сього погляду випала “Відьма” (її дійсно ліпше назвати “Судильницями”, бо тільки другу частину займає оповідання про відьму); але й тут модерна творчість псує початковий характер, а, окрім того, ті різні оповідання про судильниць зібрані тут досить механічно до купи. По-друге — стративши спочатку свою наївність і безпосередність у руках авторки, ці оповідання не набули того, що були повинні натомість здобути при

такій перерібі, що б заступило втрачене і надало їм нову цінність — поетичної закраски, чуття або якоїсь глибокої провідної ідеї, переведеної в такім переказі; артистичні прикмети, кинені подекуди гарненькі образки природи або інші деталі не можуть заступити того духу, що повинен оживити цілість. І провідна гадка виступає досить слабо. З пояснень авторки, напр., знаємо, що в оповіданні “Чортище” її займав народний погляд на талан; але в самій казці сей погляд зовсім не виступає так виразно, і читач не дістає якоїсь певної скристалізованої ідеї. В результаті, не вважаючи на певні партії, цікаві з етнографічного погляду, або знов гарно й артистично зроблені деталі, або знов партії реалістичні, казки п. Кобринської не осягають своєї мети; бракує їм одноцільності тону і вражіння, вийшли вони з етнографічної безпосередності, а не перетравилися в горні індивідуальної творчості, щоб вийти з нього зовсім новими, самостійними поетичними творами сучасного майстра.

Те саме сказав би я й про новіші оповідання авторки: “Душа”, “Омен”, “Св. Миколай”, що мають представити, щоб так сказати — подув трансцендента в душі чоловіка: хоч які психологічні здібності показала авторка там, де малювала психологію звичайних людських почуть, сі образки їй не вдалися, хоч і інтересні деякими щасливими обсерваціями і як сама проба — ввести сей мотив у нашу сучасну літературу. Перше з них описує панічний перестрах від смерті і з них удалося ще, може, найліпше; слабше випало “Омен” — про передчуття: провідна гадка лишилася неясна, самі реалістичні рамці без того спіритуалістичного змісту, що мав бути в них вложений. В меншій мірі, але те саме треба сказати і про “Душу”, що і в ній спіритуалістика пропадає серед реального рисунка. В “Св. Миколаї” досить інтересна реальна частина, як гарний сільський образок, але релігійні візії, що становлять головний зміст оповідання, віддані, по-моєму, слабо й сухо.

Реалісти не раз беруться за такі тонкі, невиразні душевні почуття й процеси; пригадаю хоч би Тургенєва — його “Сон”, “Тріумфальний спів любові” й ін. — в них, не перестаючи бути реалістом, умів він віддати дивні, самому автору, мабуть, неясні почуття і вражіння. Великий майстер на всякі психічні тонкості й абстракції реалізмом свого рисунка додавав тільки сили вражіння оповіданню. У авторки реальне обрамування якомсь відстає від тої психології й затемнює її, так що вражіння зовсім не осягається. Може бути, що той, хто пережив саме ті самі вражіння, зможе відчути їх і в оповіданні авторки, але ціль штуки — передати читачу вражіння автора незалежно від того, чи вони знайомі читачеві, чи зовсім нові, і в тім, власне, тріумф автора. Ся хіба тих двох оповідань особливо виразно виступає в порівнянні з іншим оповіданням п. Кобринської, чи поезією в прозі, — “Блудний метеор”.

Се річ написана вповні, як то кажуть, — декадентською чи символістичною манерою; авторка лишає всякі реальні подробиці на боці, вона хоче тільки віддати вражіння й уживає для того виразів і образів остільки ж незвичайних, оскільки незвичайне, небуденне вражіння, й вона осягає свою мету. П’еса ся,

надрукована в дуже малорозповсюдненій серед наших читачів газеті*, остільки інтересна, а до того невелика, що позволю я собі передрукувати її в цілості:

Блудний метеор

Дзвонять сумні похоронні дзвони. Сумним відгомоном гомонять гурбі заглибини хмар, гудять громи, горять блискавки, з ревом погублених спадають у пропасть дикого клетоту і бездонних омутів. Несуться розгуком шалених вихрів, регочуть гуком брудних, розбиваючих о скелі филь.

Померкло сонце, дрожить земля, валяться ставлені Богу святині від болю роздертої душі чоловіка.

А дзвони б'ють вічну хвалу безмисльній, глухій потузі, що навіть не знає своєї сили, лиш без упину суне перед себе. А за нею світ стає цминтарем, печерою попсованих тіл. Люди просять ратунку — ангели спасення!

— — — — —
Причаїлася повна тривоги тишина. Сонце, як скаменіла брила, пригнітало бовваних об'лаків. Замок шелест дерев, замерли поля простори, повисли у воздуху птахи.

Незрушимо висіли шмати чорних хмар, а довгі їх тороки досягали землі. На похилених барках чорного страховища біліла вузка трумна, знамя побіди сліпої потуги.

— — — — —
Замерли мисли, зледеніло серце, здеревіли зложені на грудях руки.

— Нащо мислити, жити, піймати, нащо серцю битися любов'ю і терпінням? — коли нема сили, щоби в мертве тіло знов вляти жите! — кричало друге, живе, роздерте розпукою серце.

— — — — —
Щось порушилося в воздуху, захиталися хмари і доптали одна другу. Сонце скотилося к' западу і кинуло стовп спіненої крови. Огнем крови займилися хмари, обляли трумно, скупали листки мертвих квітів вінка.

І рознеслися стогни, при котрих затих рев хмар, замовкли плачучі дзвони, стогни — від котрих завмирає жите, біліє волос на голові.

“Вічная пам'ять”!

Земля завила, як стадо шакалів, витягнула пазурі і отворила пащеку, аби проглотити свою жертву.

З шумом і лоскотом зсунулося в чорну пропасть каміне, задрожала трумна, з вінка відірвався сухий листок і упав на білу хустку, промоклу сльозами шаленого болю, розпуки, довгих, повних непокою днів, страшних безсонних ночей.

І усе нараз заточило п'яні круги, заморочило мозок, піднесло грудь, затиснуло в горлі. Лишилося — хрест, могила і сухий листочок, що кричав із-за гробу: “Не забудь мене!”

— — — — —

Повінь чорних думок розсаджувала їй виски, серце з конвульсійного корчилося болю, страшна розпука широко отворала зіниці, затискала уста і ломила пальці слабій жіночій руці.

А за нею з розсіяним волосем тягнула блідолиця туга. Вбила безкровні уста в філюючу розпукою грудь нещасливої жертви і висисала усі живійші пориви думок, усі тепліші життя жадоби: тяжким забутем прикрила молодість і красу лиця.

Сумна, пригноблена ховалася під крила самоти столітнього дуба, що ріс серед гаїв чорної вільхи і білої берези.

Тут уся туга її душі розливалася струями сльоз.

Сльози текли по її лиці, по корі дуба, дрожали на листках берези, капали з ягід рябини.

Сльозами блищали стебла трави, хилилися повні сліз головки квітів.

Сльози бризкали з чола розломаної скали, спливали блакитною смугою ручая, грязли на млаках і заростали троцюю і шуваром.

В тій плачущій тузі під дубом смутку минали її дні, місяці, роки.

З похиленою на груди головою, оперта на грубім, плісню оброслім коріню, що потужною ногою опиралося на коверці моху і твердих, блискучих листків копитника, — дивилася в якісь далекі та сумні світи.

Що то?! — Що́сь мигає?!

Вузкий золотий промінчик світла задрожав у воздуху, пролетів понад стухлу, зарослу шуваром млаку, муснув по синім ручаю, прoder листе старого дуба і огорнув сумну стать жінок.

І дивні почування переплили її душу, розбудили з тяжких мрій і глухого сну, а якийсь давно забутий звук загомонів в її серцю.

І нараз порхнули усі сумраки, отворилися ясні, далекі горизонти, ніби небес простори.

Спав з грудий пригнобляючий тягар смутку, а тихі зітхання легким подувом обтерли сльози плачущої берези і сумно задуманих гаїв. Піднесли головки білі конвалії, наострили вуха папороті, наслухуючи докола радісного шепоту, веселого сміху, що зливався звучним співом усіх лісних птахів.

Тихо і добре.

Якась солодка мрака заливала усі тайні закутки її серця. Усе давніше терпіне, конвульсійні дрожі розпуки, темрява смутку були лиш темним фоном, аби краще заяснів золотий промінчик.

В озолоченім облаці зблідла пам'ять тривожних годин, серце рвалося до любови, а душа стреміла до вершин своєї мети.

Вирваний з об'ємів страшної туги і понурого смутку, викупаний в кришталевих філях несподіваних блисків радости — дух її підіймався

к'небу, будував облачні замки, в'язав золотою ниткою проміння фантастичні, хмар городи.

Повна вдячності приклонила вона коліна на лелієвім рубці рожевого облака, витягнула руки і дякувала Богу, природі, усім звіздам на небі, усім квітам і стеблам трави на землі за той блиск золотий, чистий, ненадійний.

“О щастє! о, сонце днів моїх. О, золотий проміньчику мій”.

Чи здаєся їй?

Ніби звідкись повіяло холодом? Почорніло зелене листє, пов'яли рожеві квіти і померкли ясні неба блакїти?

А де ж її золотий проміньчик?

Чому не бачить його? Не відчуває в душі теплого його блиску? Де він?

Ах!

Як зблідло єго світло, як дροжить золоте сяєво!

Усе посмутніло, поблідло, померкли живі краски обляків. Щораз темнійші сумраки підносяться з пропасти; прошиті тінею тіни золотого проміньчика.

Ні, він єще не згас!

Тліє без блиску і тепла!

Блиснув!

Напружився, як натягнений лук!

Ах! як скоро малє!

Вже лиш тонка нитка — лиш щось мигає, якийсь млавий фосфоричний блиск?!

Захитався!

Зник!

Надармо вдивляєся в пусту просторонь, вслухуєся в тишину без блиску. — Зник.

Якісь блїді тіни розлялися в нескінченій без звїзд, часу і зміни.

Не було темноти, не було і світла, а оден рівний тон заволодїв небом і землею.

Ані одного виразного тону, ані одного не чути звука. Все глухе, байдужне, далеке.

Ні то блиск денний, ні нічна паморока, а якась вимерла пустиня, що не доста була мертва, аби нічого не чути, не доста темна, аби нічого не видїти.

Без світла, звуку, почувань, летїла в якісь безконечні омертвілої скуки простори, де кожде, не будучи, смертю замирає жите.

Щиросердо признаюся, що я зовсім не люблю декадентської манери і зовсім би не бажав, аби вона закорїнялася в нашім письменствї, бо вона обрахована на занадто тонку, вирафіновану, майже хоробливу вразливість

читача, а при тім дуже небезпечна для автора, бо дуже совзька, легко приводить до зманерування, до заступлення справдешнього чуття декламацією, — але се мені не перешкоджає признавати, що й сею манерою, як і кожною іншою, можна сотворити гарну річ, і такою я уважаю сього “Блудного метеора”. В нім нема фраз, екстравагантні вирази й порівнювання достроюються щирому чуттю й роблять глибоке вражіння; думаю, що колись ся “поезія”, сей нарис опиниться в читанці як взір символістичної чи декадентської манери.

Так ми переглянули белетристичні твори п. Кобринської. Небагато їх є: яких чотири, може, п’ять невеликих книжечок Бібліотеки видавн[ичої] спілки, разом друкованого й недрукованого, вийшло б з того, але й се дає право п. Кобринській на одно з першорядних місць в нашій сучасній белетристиці. Самі вже чотири прекрасні оповідання першого періоду її письменської діяльності (“Шуминська”, “Задля кусника хліба”, “Виборець”, “Ядзя і Катруся”) забезпечили їй се місце, хоч би вона нічого більше потім не написала. В сих оповіданнях авторка дала ряд прекрасних образів з життя галицького селянства й попівства, з незвичайним багатством обсервації, з незвичайною вірністю тону, без ідеалізації, без сентименталізму. До виступлення найновіших письменників, як Стефаник, Мартович, ніхто в Галичині не дорівняв п. Кобринській в мальованні сільського життя, в знанні його і ще більше — в тім вірнім тоні, далекім і від сентименталізму, і від трактування селянина згори — з висоти своєї інтелігенції. Об’єктивність взагалі треба признати визначною прикметою творчості п. Кобринської не тільки тут: противставляючи поступовіші змагання старому консерватизму, зачіпаючи струни національної й класової боротьби або дотикаючи такої наболілої теми, як відносини селян і польської шляхти, авторка ніде не дає себе унести публіцистичному поривові, вона малює і своїх, і чужих з рівним об’єктивізмом і рівною гуманністю, слідячи скрізь і шануючи чоловіка.

Феміністична ідея, що так займала авторку, полишила свій слід в тім особливім інтересі для долі жінки, який бачимо в оповіданнях авторки. В житті попівським, урядничім, панським, селянським — скрізь повторяється та нота, що женячка сама по собі дуже непевне забезпечення для дівчини, дуже невірне розв’язання жіночого питання. Але се результат обсервації й її спеціальної призми, а не тенденції авторки; вона не заходить у пропаганду, не пробує малювати ідеальні форми життя відповідно своїм ідеям, не запускається в публіцистику, а й кілька кинених в сім напрямі фраз щасливо вимазала вона при новім виданні. Публіцист не пошкодив у неї зовсім артистові; се стрічається дуже рідко, і тим більше мусимо се цінити.

Еккурс п. К[обринської] в сферу народної фантастики не здається мені щасливим. Щоправда, задача — сотворити з такого етнографічного оповідання річ близьку інтелігентові, задержати його безпосередність або

вітхнути в нього новий зміст — дуже тяжка. Так само не задоволили нас її новіші психологічні образки. Удалася натомість символістична поезія в прозі, але по одній п'єсі не можна судити, чи можна бажати авторці дальшої діяльності в сім напрямі: дорога совзька, і як прикро почути тут замість щирого чуття декламацію!

Нічого легшого, як радити авторці вернутися до того суспільно-реалістичного напрямку, в котрім вона сотворила вже стільки прекрасних речей.

Мені здається, що в сім напрямі лежать ще такі невичерпані засоби, необроблені простори, що авторка з її незвичайною обсервацією, з багатим знанням нашого життя могла б дати ще незвичайно багато цікавого.

15(27).XI.1899

Наталія Кобринська

Перша публікація: ЛНВ. — 1900. — Кн. 1. — С. 1–23. Зберігся автограф розрізаних аркушів цього літературного портрета: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 242. — Арк. 17–31.

Подається за першодруком.

Текст датований 15(27)ХІ.1899. Під час написання статті М.Грушевський активно листувався з Н.Кобринською. Її листи майже всі збереглися (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 532). У листі від 17 лютого 1899 р. вона писала: “Я несказанно рада, що Ви, Пане Професор, а не хто другий, хочете про мене писати. Се з кожного боку знаменне: перше — Ваша фірма, друге — знайомство, третє, о тільки моглам пізнати, — Ви одні не маєте до мене ніяких упереджень з причин жіночого питання і загальної засади поглядів своїх...” (Там само. — Арк. 4).

с. 128 ...в родині Озаркевичів, дуже визначній у культурнім житті Галичини сього століття — дід Н.Кобринської Іван Озаркевич (1794–1854), священик, був громадським діячем, письменником, ініціатором українського театру в Галичині. Батько Іван (1826–1903) — священик, громадський діяч, посол до галицького сейму (1867–1876) і до австрійського парламенту (1873–1891). Брати Володимир (1858–1912) — священик; Лонгин (1859–1940) — адвокат у м. Городку, його дружина Ольга-Олександра (з дому Бажанських; 1866–1906) — письменниця і діяч жіночого руху, перша фахова піаністка в Галичині; Євген (1861–1916) — громадський діяч, лікар, науковець, член НТШ.

...укр[аїнсько]-руського товариства “Січ” ... — “Січ” — назва українських студентських організацій, які діяли в другій пол. ХІХ—першій пол. ХХ ст. “Січ” віденська — одна з найстарших (заснована 1868 р.). Засновниками і першими головами були А.Вахнянин і Ю.Целевич. Товариство відіграло видатну роль в історії українського національного відродження під Австрією.

...пише вона свою другу повість — “Задля кусника хліба” ... — тут М.Грушевський, називаючи це оповідання повістю, не дотримується строгого означення літературних жанрів, що більш властиве західноєвропейській традиції.

с. 129 ...разом з п. Косачевою... — тобто з Ольгою Петрівною Косач (з Драгоманових), літературне псевдо — Олена Пчілка.

с. 130 ...рецензуючи останній випуск “Нашої долі” ... — згадана рецензія за 1897 р. під заголовком “Жіноча бібліотека” вміщена в цьому томі.

с. 131 ...яку давала їм право їх чисто літературна вартість — у листі від 21 лютого Н.Кобринська писала: “На одно еще хотілабим звернути, шановний Пане Професоре, увагу — а то на артистичну сторону моїх творинь. Чую, що якби сьте мені відмовили артизму, то убилиб сьте мене на віки. Робіт, однак, як хочете, узглядніть лише одну мою просьбу, а то: порівняйте мене в душі з инчими нашими писателями, — а може тогди я не найгірше вийду” (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 532. — Арк. 8 зв. — 9).

...польський переклад в *“Dziennik-u roznański-m”* — 1887. — 8 маја. — № 23. Ця і наступна інформація про видання творів Н.Кобринської взята з бібліографічного покажчика, складеного П.Г.Баб'яком *“Наталія Кобринська”* (Львів, 1967. — 49 с.).

...*“Задля кусника хліба”* — надр[уковано] 1884 р. в *“Зорі”* — Зоря. — 1884. — № 20. — С. 161–165; № 21. — С. 173–174; № 22. — С. 181–185.

...*“Судія”* — надр[уковано] 1887 р. ... — це оповідання друкувалося під назвою *“Пан суддя”*: Перший вінок. Жіночий альманах, виданий коштом Наталії Кобринської і Олени Пчілки. — Львів, 1887. — С. 376–395. Чеський переклад: *“Pan sudi”* z maloruskeho přeložila Vilma Sokolova // Kvety. — 1893. — № 30. — S. 734–743.

...*“Виборець”* — *“Зоря”, 1891...* — № 7. — С. 123–127; № 8. — С. 143–149. Російською мовою: Избиратель. Рассказ из галицко-русской жизни /Пер. с малорусского Л.Василевского // Русское богатство. — 1893. — Июнь. — С. 55–80.

...надрук[овано] в *“Зорі” 1893 р.* — № 1. — С. 1–4; № 2. — С. 21–26; № 3. — С. 41–48; № 4. — С. 61–63; № 6. — С. 105–107.

...*“Перша учителька” (недруковане)* — на початок 1899 р., коли Н.Кобринська подавала цю інформацію М.Грушевському, назване оповідання ще не було опубліковане. Згодом воно друкувалося в газеті *“Діло”* (1900. — № 156, 158–160).

...*“Liebesahnung” (недруковане)* — цей твір уперше опублікований у збірнику *“Ядзя і Катруся і інші оповідання”* (Львів, 1904).

...*“Св. Миколай” — “Буковина”, 1889* — у публікації назва: Св. отець Миколай // Буковина. — 1899. — № 86, 87.

Дати написання подала мені ласкаво авторка... — у листі від 25 лютого 1899 р. Н. Кобринська писала: *“Великого наробилисьте мені, Пане Професоре, клопоту. Я не пишу дат на моїх творах, тож з великим трудом мусіам їх відшукувати в пам'яті”* (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 532. — Арк. 6). Зберігся її *“Спис друкованих творів”* — перелік за хронологією публікацій (Там само. — Арк. 28), а також перелік творів за датами написання з короткими мотиваціями й обставинами їх створення (Там само. — Арк. 30–31). Ця інформація майже вся увійшла до статті М.Грушевського і дала змогу критикові в деталях відтворити творчу еволюцію письменниці.

с. 132 *“Відьма” — “Народ”, 1894 (авторка тепер змінила назву на “Судільниці”)* — оповідання *“Відьма”* з присвятою *“М. Драгоманову в честь його 30-літньої праці”* вперше друкувалося в часописі *“Народ”* (1894. — № 22. — С. 341–347). З назвою *“Судільниці”* воно вперше з'явилося у збірці Н.Кобринської *“Казки”* (Чернівці, 1904).

...*“Перехитрили” ... “Крижмо” (обидві недруковані)* — ці твори не друкувалися дотепер.

...*“Душа”...* — цей психологічний ескіз публікувався у ЛНВ (1898. — Кн. 3. — С. 257–273).

...в збірнику на ювілей д-ра Франка... — йдеться про видання: Чудовище (казка народна) /Привіт д-ру Івану Франкові в 25-літній ювілей літературної його діяльності. Збірник. — Львів, 1898. — С. 38–46.

...“Весна”... “Осінь” (обидві недруковані) — ці оповідання не друкувалися дотепер.

...в жіночій альманаху “Перший вінок”... — далі з деякими неточностями перераховані публіцистичні статті Н.Кобринської, вміщені в названому збірнику: “Про рух жіночий в новіших часах” (с. 5–23), “Руське жіноцтво в Галичині в наших часах” (с. 68–102), “Замужна жінка середньої верстви” (с. 406–416), “Про первісну ціль Товариства руських жінок у Станіславові, зав’язаного 1884 р.” (с. 457–463).

“Родина Бухгольців”, критика... — йдеться про рецензію на твір Юлія Стиндого “Родина Бухгольців, образки з родинного життя німців” (Товариш. — 1888. — № 1. — С. 85–88).

Відповідь на критику... — Відповідь на критику жіночого альманаху в “Зорі” з р. 1887. — Чернівці, 1888. — 16 с.

Петиція до ради державної про вступ жінкам до університету... — ця публікація не зафіксована у вищеназваному бібліографічному покажчику. Очевидно, вона друкувалася без підписів як колективне подання, тому бібліографи не мали підстав приписувати її авторство Н.Кобринській.

Критика на повість М.Шеліги... — Na przebój. Powieść współczesna przez Marya Szelige... /Dla głodnych. — Lwów, 1891. — S. 36–38.

В “Нашій долі” надруковано... — у збірнику “Наша доля” (Вип. 1. — Стрий, 1893), крім названої статті “Жіноча справа в Галичині”, ще були такі тексти Н.Кобринської: “Домашній жіночий промисел” (с. 64–65), “Звістки з заграниці і краю” (с. 79–93), Статут товариства “Охоронка” (с. 94), відозва “Посестри!” (додаток).

Промова на ювілею Драгоманова... — у кн.: Павлик М. Михайло Драгоманов, 1841–1895, його ювілей, смерть, автобіографія і спис творів. — Львів, 1896. — С. 97–99.

...Рух жіночих товариств — у збірнику “Наша доля” (Кн. 2. — Львів, 1895), цей матеріал звався “Товариство руських жінок на Буковині” (с. 92–96).

с. 133 В III вип., 1896... — тобто в збірнику “Наша доля” (Кн. 3. — Львів, 1896).

Промова на ювілей Франка... — промова Н.Кобринської з приводу 25-літнього ювілею літературної діяльності І.Франка, який відзначався у Львові 30 жовтня 1898 р., публікувалася в статті-репортажі з ювілейних заходів О.Маковоя: ЛНВ. — 1898. — Т. 4. — Кн. 2. — С. 122–123.

Промова в академії під час ювілею Котляревського... — тобто промова на науковій академії (відбулася 31 жовтня–1 листопада) до 100-річчя відродження української літератури — першого видання “Енеїди” І.Котляревського (Діло. — 1898. — 5 листопада. — № 238. — С. 2–3). У чеському часописі “Ženskú Svět” друкувалася у 1899 р.

...зісталися ненадрукованими й мають появитися в “Бібліотеці укр[аїнсько]-руської видавничої спілки” — до збірника Н.Кобринської “Ядзя і Катруся і інші оповідання”, виданого “Українсько-руською видавничою спілкою” у Львові 1904 р., крім титульного, увійшли також оповідання “Жидівська дитина”, “Перша вчителька”, “Янова”, “Liebesahnung”.

...автобіографічною запискою (недрукованою) про її писання першого періоду — можливо, йдеться про вищезгадані нотатки хронологічної послідовності написання творів Н.Кобринської та перелік непублікованих на той час її писань: ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 532. — Арк. 30–31, 32.

с. 134 Критик сього оповідання проф. Цеглинський... — йдеться про рецензію Г.Цеглинського на альманах “Перший вінок”, де, зокрема, друкувалося оповідання Н.Кобринської “Пані Шуминська”. Рецензія була вміщена в “Зорі” (1887. — № 17. — С. 287–288; № 18. — С. 307–308).

с. 135 Д[окто]р Франко під безпосереднім вражінням [від] сього оповідання назвав його „штукою, якої досі не видала галицька література” (Огоновський, С. 1290)... — М.Грушевський цитує захоплену оцінку І.Франка за працею О.Огоновського “Історія літератури руської. (Період новий. Проза)”. Це висловлювання — зі статті І.Франка “Z Czerwonej Rusi /Koniec roku i obrachunek życia narodowego rusinów galicyjskich” (Prawda. — 1885. — Nr. 6. — S. 67. Підпис: *Myron*). У статті подана загальна характеристика літературно-наукового руху в Галичині у 1884 р., зокрема йдеться про жіноче товариство у Станіславові, організоване Н.Кобринською, також похвально оцінене її оповідання “Задля кусника хліба”.

с. 136 В першій виданні... в новім виданні... — тобто порівнюються окреме видання “Задля кусника хліба” (1884) і в збірці “Дух часу” (1898).

с. 138 ...він іде з цікавості на правибори, несподівано попадає на виборця... — у той час Австро-Угорщина мала двоступеневу систему виборів до парламенту. Перший етап, Т. зв. “правибори”, проходив на первинних виборчих дільницях — по селах, де обирали представників від громад. Ці представники на другому етапі виборів уже голосували безпосередньо за того чи іншого кандидата. Природно, що за голос кожного представника-виборця велася боротьба, яка часто супроводжувалась підкупом, погрозами, шантажем. Така політична система, не зважаючи на всі зловживання, виховувала в людей політичну свідомість, вчила орієнтуватися в суспільному житті. На цю тему галицькі письменники створили чимало талановитих творів.

с. 140 Про них в листі до мене вона пише... — далі цитується лист Н.Кобринської до М.Грушевського від 25 лютого 1899 р., який зберігається в ЦДІАК України (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 532. — Арк. 30).

...в казці “Рожа”, звісній нашим читачам... — цей твір публікувався в ЛНВ (1899. — Т. 7. — С. 6–17).

с. 141 ...в дуже малорозповсюдненій серед наших читачів газеті... — Тобто в “Буковині”, 1899 р.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>Микола Жулинський</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:		
“Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ”	V	
<i>Галина Бурлака</i> . ЩЕ ОДНА ГРАНЬ ТАЛАНТУ:		
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК	XIII	
Розділ I. СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ	1	581
Для ювілею Івана Котляревського. <i>Desiderata</i>	3	581
Дріб’язок з російського письменства	16	585
Запомога письменникам	19	586
Останні романи Г.Сенкевича... ..	24	587
[Виступ на шевченкОВому святі 1896 р. у Львові]	45	587
Поступова Польща..... ..	51	590
До справи Шевченкових провин	79	593
“Мужики”. Оповідання Антона Чехова	80	595
Перші проби [Володимир Темницький]	82	596
Перші видання “Енеїди” Котляревського	83	596
З татарських “легенд” Д.Маміна-Сибіряка	86	597
Новини російської літератури: Л.Толстой; Чехов... ..	87	598
“Мімочка заручена”. Ескіз В.Микулич	101	603
Літературна спадщина Альфонса Доде	102	603
Наталія Кобринська	128	606
Із оповідань Гната Потапенка..... ..	147	610
Із оповідань Франсуа Копше	149	610
[Виступ на Шевченковому святі 1902 р. у Кракові]	150	611
Густав Флобер..Літературна характеристика	155	614
Варіанти до “Богданової могили” Шевченка	161	615
Микола Некрасов	162	616
Ювілей Льва Толстого	169	618
[Передмова до видання: Сельма Лягерлеф. “Королеви Півночі”... ..	171	619
Один з ніжинців	173	619
Передне слово [до книжки: оповідання марка вовчка..... ..	175	621
Світлотіні галицького життя. Лесь Мартович. “Забобон”... ..	177	622
Світлотіні галицького життя. Михайло Яцків. “Танець тіней”... ..	199	624
Українська література, її назва, розвій, періоди	213	625
Поезія Олеся	225	629
Перша редакція “Іродової мороки” Куліша	233	631
Невиконане побажання Марка Вовчка	237	632
В сімдесяті роковини смерті Шевченка на спомин його і людей, йому близьких	239	633

Розділ II. РЕЦЕНЗІЇ	241	634
Цупкий. Байки.	243	634
Н.Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривный”	244	635
Українсько-руські драми	249	636
“Жіноча бібліотека”. Видає Наталія Кобринська	257	640
“Для домашнього огнища”. Повість Івана Франка	259	641
Осип Маковей. “Подорож до Києва”	266	642
“Мій Ізмарагд”. Поезії Івана Франка	269	642
М.Чернявський. “Донецькі сонети”	275	644
“Царівна”. Оповідання Ольги Кобилянської	277	645
“Залісся”. Повість Осипа Маковея	282	646
Іван Семанюк (Марко Черемшина). “Карби” . Новели з гуцульського життя.....	290	647
И.Стешенко. Иван Петрович Котляревский	296	648
В.Лесевич. Евгений Павлович Гребенка	301	650
Н.Петров. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского... ..	302	650
[“Шершень”]	303	651
Т.Шевченко. “Кобзарь”	304	652
А.И.Лотоцкий. “Демократическая литература ...”	305	653
Поезії М.П.Старицького.....	306	654
“Лис Микита”, з німецького переробив* Іван Франко.....	307	655
Твори Івана Котляревського	308	656
Твори Григорія Квітки-Основ'яненка	310	657
Розділ III. НЕКРОЛОГИ	311	658
[Промова над могилою д-ра Омеляна Огоновського]	313	658
Олександр Пипін. Некролог	314	658
Антін Чехов. † 2 (15)/VII 1904	316	659
Данило Мордовець. Некрологічна замітка	318	659
Смерть Толстого	320	660
Сумний Великдень	323	660
Пам'яті Лесі Українки	328	662
Над свіжою могилою	329	662
Розділ IV. ПО СВІТУ	331	663
ДОДАТКИ	467	692
[Щоденникові записи 1883 р. на літературні теми]... ..	469	692
Вступне слово видавництва [Передмова до видання: Гомерова “Одіссея” ...]	475	694
Перше видання “Енеїди” Котляревського	484	
По світу.	486	

КОМЕНТАРІ.....	581
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	700
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	734
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.....	743

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 11

Серія “Літературно-критичні та художні твори”

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”:
Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. — 2008. — 784 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-568-7 (т. 11)

Том 11 зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах відкриває серію “Літературно-критичні та художні твори”, до якої увійшли статті, виступи, передмови та рецензії М.Грушевського на літературні теми. Тексти, написані упродовж 1883–1931 рр., окреслюють читачеві позицію вченого щодо цілої низки літературних явищ і постатей кінця ХІХ—початку ХХ ст., визначають його роль у тогочасному літературному процесі. Також у томі опубліковане культурологічне есе “По світу”, в основу якого покладені враження від подорожей найвизначнішими містами Італії.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (15 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 63,7. Обл.-вид. арк. 60,0.
Додрук накладу 200 прим. Вид. № 4.
Зам. 290-8.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.